

УДК 711.4 : 314.18

А. Ю. Дмитренко,
к. т. н., доцент Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка

ВИБІР СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ: ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

Анотація: у статті розглядаються особливості демографічних процесів у міських поселеннях Дніпропетровської та Запорізької областей, що впливають на перспективи їх розвитку. Визначена група міст і смт, для яких актуальною є стратегія розвитку, орієнтована на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля.

Ключові слова: ступінь антропогенного впливу, зменшення, стабілізація, стратегія розвитку міста

Постановка проблеми. Двома основними факторами, що визначали традиційну орієнтацію вітчизняного містобудування на територіальне зростання міст із відповідним збільшенням ступеня антропогенного впливу на довкілля, були екстенсивний розвиток промисловості та обумовлене ним швидке зростання міського населення.

Проте за останнє двадцятиліття відбулися суттєві зміни не лише у демографії та економіці, але й у самій парадигмі розвитку. Це обумовлює можливість розгляду також і альтернативних стратегій розвитку міських поселень. Можна виділити такі основні зміни, як: значне зменшення населення України (триває з 1993 р. по наш час і продовжиться у майбутньому); зникнення внаслідок соціально-економічних трансформацій значної частини промислових підприємств радянського зразка (ті, що збереглися або виникли заново, набагато ефективніше використовують людські, матеріально-технічні та територіальні ресурси); розроблення концепції сталого розвитку [1] та її визнання як міжнародним співтовариством, так і українськими владними структурами [2]. Логічним висновком цієї концепції є те, що зменшення виробництва і скорочення населення за певних умов можуть розглядатися як неминучі й навіть прогресивні процеси. Проведеним дослідженням [3] виявлені регіони України, де існують екологічні та демографічні передумови для вибору стратегій територіального планування, орієнтованих на стабілізацію (зокрема, Запорізька обл.) та зменшення ступеню антропогенного впливу у міських поселеннях (Дніпропетровська обл.). Слід зазначити, що Дніпропетровська область за темпами скорочення міського населення, його щільністю та

ступенем несприятливості середовища для життя людини (разом з Донецькою та Луганською) входить у першу трійку регіонів в Україні. Запорізька область має кращі показники, але її тісні територіальні та економічні взаємозв'язки з Дніпропетровською обумовлюють доцільність розгляду стратегій розвитку міських поселень, які орієнтовані на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля, на прикладі саме цих регіонів, де виразно виявляються екологічні і демографічні передумови для цього.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Демографічні показники, як визнається провідними науковцями [4, с. 151], є визначальними для прийняття містобудівних рішень. Серед українських науковців, які в тій чи іншій формі досліджують вплив демографічних факторів на розвиток міських поселень, можна виділити М. М. Габреля [5], І. І. Устінову [6], А. М. Плешкановську [7]. У дослідженнях, присвячених Дніпропетровській області і Придніпровському регіону в цілому, в основному робиться акцент на екологічних аспектах освоєння території [8], а демографічні питання досліджені недостатньо.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тематика статті пов'язана з основними положеннями Концепції сталого розвитку населених пунктів України та виконана в рамках держбюджетної теми кафедри архітектури житлових і громадських будівель ПолтНТУ «Гуманізація житлового середовища».

Мета статті. Виявлення особливостей демографічних процесів на території Дніпропетровської та Запорізької областей, що впливають на перспективи розвитку їх міських поселень.

Виклад основного матеріалу. Для групування міських поселень за демографічними ознаками вирішальним є питання про кількісні межі демографічних показників, що характеризують екологічно безпечний, сталий розвиток територій, у тому числі міських поселень. При визначенні цих меж можливе застосування екологічного закону про забезпечення стабільності екосистеми за умови, якщо популяції основних її складових коливаються в межах $\pm 1\%$ на рік [9]. Зрозуміло, що для демоекосистеми, різновидом якої є у тому числі й міське поселення, вплив саме людської популяції буде вирішальним. Зокрема, такого підходу дотримується І. І. Устінова [6].

Якщо з цієї точки зору проаналізувати динаміку міського населення України та Дніпропетровської й Запорізької областей за період 1992 – 2010 рр. (рис. 1), то можна зробити висновок, що динаміка міського населення України в цілому за цей період не виходила за межі, характерні для сталого й екологічно безпечного розвитку, хоча в період 1993 – 2002 рр. і впритул до неї наближалася. Що стосується Дніпропетровської області, то у період 1994 –

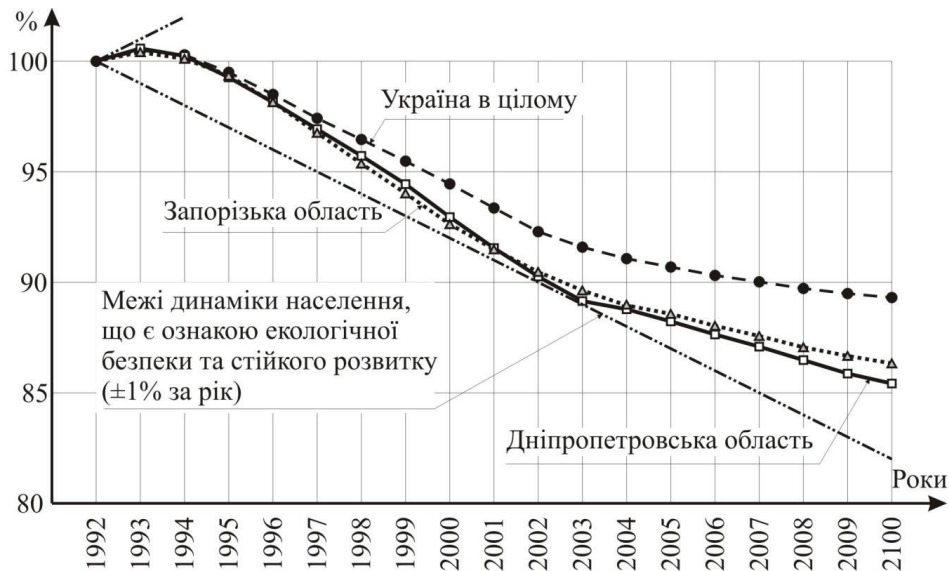

Рис. 1. Динаміка міського населення України в цілому, Дніпропетровської та Запорізької областей за період 1992 – 2010 рр. (розраховано за [10], за 100 % прийнято 1992 р.)

2003 рр. її міське населення зменшувалося темпами, що перевищували 1% на рік, і ситуація відносно стабілізувалася лише з 2003 р., дозволивши за період 1992 – 2010 рр. у цілому залишитися в межах показників сталого розвитку. Практично та сама картина спостерігається і щодо міських поселень Запорізької області, з тією лише відмінністю, що зниження темпів скорочення міського населення тут відбувалося у 2002 – 2004 рр. більш плавно, і в останні роки намітилась тенденція до зменшення відхилення від загальноукраїнських показників, порівняно з Дніпропетровською областю.

Був також проведений аналіз динаміки населення і на рівні окремих міських поселень (таблиця 1). У результаті аналізу виділено три групи міських поселень:

- з порівняно сприятливою демографічною ситуацією (скорочення населення за 1992 – 2010 рр. не перевищує 10 %);

- з помірно складною демографічною ситуацією (скорочення населення за 1992 – 2010 рр. близьке до загальноукраїнського показника (11,45 %) і знаходиться в межах від 10 до 18 %);

- зі складною демографічною ситуацією (скорочення населення за 1992 – 2010 рр. перевищує 18 %, що виходить за межі, характерні для сталого, екологічно безпечного розвитку).

В основному простежується чітка залежність між людністю міського поселення і темпами скорочення його населення.

Таблиця 1

**Розподіл міських поселень Дніпропетровської та Запорізької областей
за демографічною ситуацією (розраховано за [10], [11])**

Групи міських поселень залежно від чисельності населення (тис. осіб)		Дніпропетровська область						Запорізька область					
		міські поселення, у яких скорочення населення за 1992-2010 рр. складає						міські поселення, у яких скорочення населення за 1992-2010 рр. складає					
		< 10 %		10 – 18 %		> 18 %		< 10 %		10 – 18 %		> 18 %	
		од.	%	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%
Найзначніші (понад 1000)		0	0	1	100	0	0	0	0	0	0	0	
Значні (від 500 до 1000)		1	100	0	0	0	0	0	0	1	100	0	0
Великі (від 250 до 500)		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Середні	від 100 до 250	0	0	1	33,3	2	66,7	0	0	2	100	0	0
	від 50 до 100	1	100	0	0	0	0	1	100	0	0	0	0
Малі	від 20 до 50	3	42,9	3	42,9	1	14,2	0	0	0	0	2	100
	від 10 до 20	5	45,5	5	45,5	1	9,1	0	0	5	50,0	5	50,0
	менше 10	22	51,2	9	20,9	12	28,0	5	23,8	6	28,6	10	47,6
	у т.ч. смт:												
	від 10 до 20	2	50,0	2	50,0	0	0	0	0	2	66,7	1	33,3
менше 10	22	51,2	9	20,8	12	28,0	5	25,0	6	30,0	9	45,0	

Із цього ряду вибиваються лише Токмак і Пологи у Запорізькій області та Нікополь й Жовті Води у Дніпропетровській. Слід відзначити, що три міста з цих чотирьох мають гірничодобувну спеціалізацію (залізні, марганцеві, уранові руди тощо). У цілому ж демографічна ситуація у середніх містах Запорізької області краща, ніж у відповідній категорії поселень у Дніпропетровській, натомість у групі малих міських поселень ситуація зворотна. Отже, чисельність населення є важливим, але не єдиним фактором, що впливає на демографічну ситуацію в міському поселенні, втім, як і місце й роль поселення в системі розселення та його профіль. Так, серед міських поселень із відносно сприятливою демографічною ситуацією в Дніпропетровській області можна відзначити і промисловий центр Кривий Ріг, і смт Магдалинівку без розвинутої промислової бази (рис. 2). У Запорізькій області динаміка чисельності населення схожа для більшості найважливіших міст області, тут у краший бік

вирізняється місто атомників – Енергодар і в гіршу – Токмак, що має гірничодобувну спеціалізацію (рис. 3). Найкращі показники має курортне смт Кирилівка, людність якого зросла на 115,19 % за досліджуваний період.

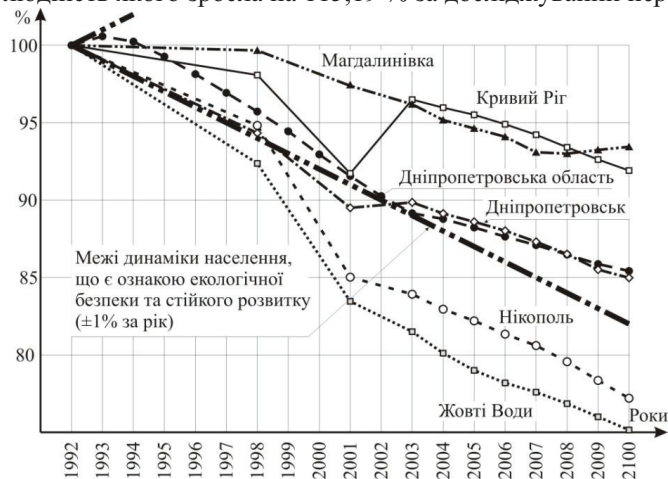

Рис. 2. Динаміка міського населення Дніпропетровської області в цілому та її окремих міст за період 1992 – 2010 рр. (розраховано за [11], за 100 % прийнято 1992 р.)

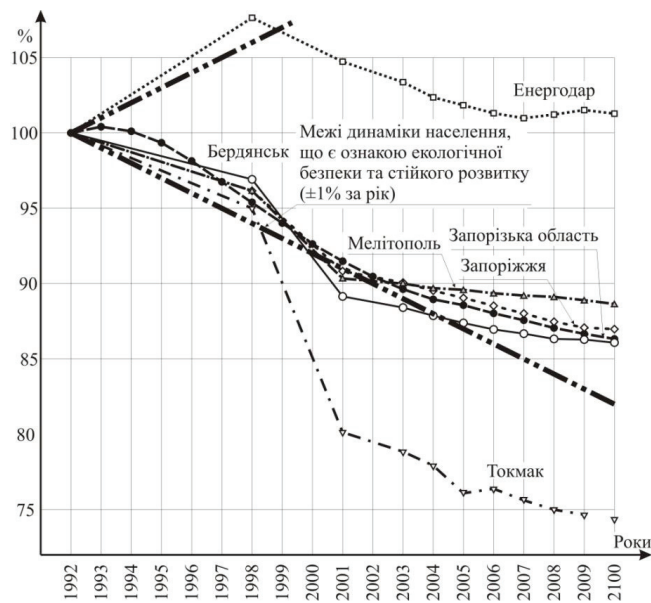

Рис. 3. Динаміка міського населення Запорізької області в цілому та її окремих міст за період 1992 – 2010 рр. (розраховано за [11], за 100 % прийнято 1992 р.)

Для багатьох поселень, які відносяться до групи зі складною демографічною ситуацією, темпи скорочення населення досі так і не зменшилися хоча б до рівня 1 % на рік, характерного для сталого екологічно безпечного розвитку. Це створює передумови для поглиблення демографічних відмінностей між різними групами міських поселень.

Наслідком скорочення населення є зміна структури міського населення за ознакою проживання в поселеннях різної людності. Якщо у Запорізькій області структура міського населення за цією ознакою за 18 останніх років залишилась практично незмінною, то у Дніпропетровській – збільшилися частки міського населення, що проживає у найзначніших, значних, великих містах з одного боку та у малих міських поселеннях – з іншого. Відповідно, зменшилась частка населення середніх міст (рис. 4). Таким чином, у міському розселенні Дніпропетровської області спостерігається тенденція до поляризації та збільшення відмінностей між групами міських поселень зі складною демографічною ситуацією (переважно малих) і помірно складною (переважно середніх, великих та значних). У першу чергу це відбувається завдяки тому, що середні поселення переходять до групи малих швидше, ніж значні та великі – до групи середніх.

Аналіз розташування міських поселень з різною демографічною ситуацією на території Дніпропетровської області (рис. 5) показує, що близько

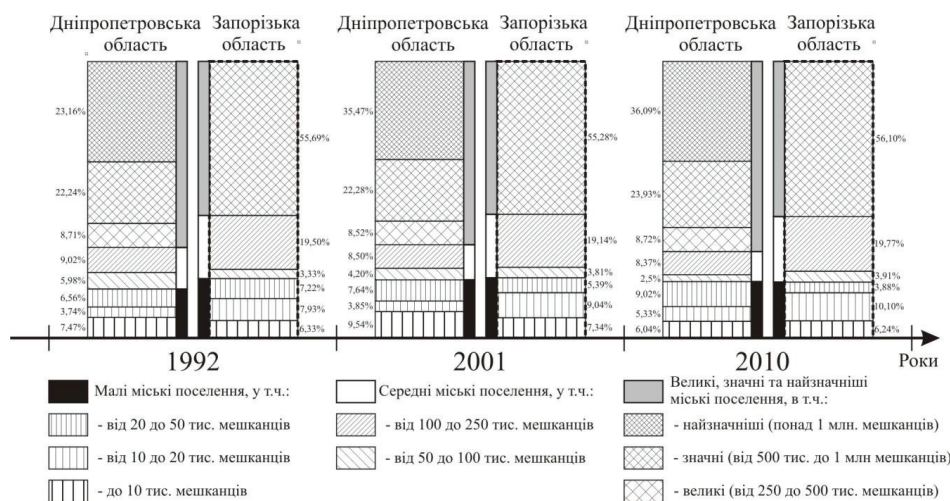

Рис. 4. Динаміка розподілу населення Дніпропетровської та Запорізької областей по групах міських поселень різної людності за 1992 – 2010 рр. (за [10], [11])

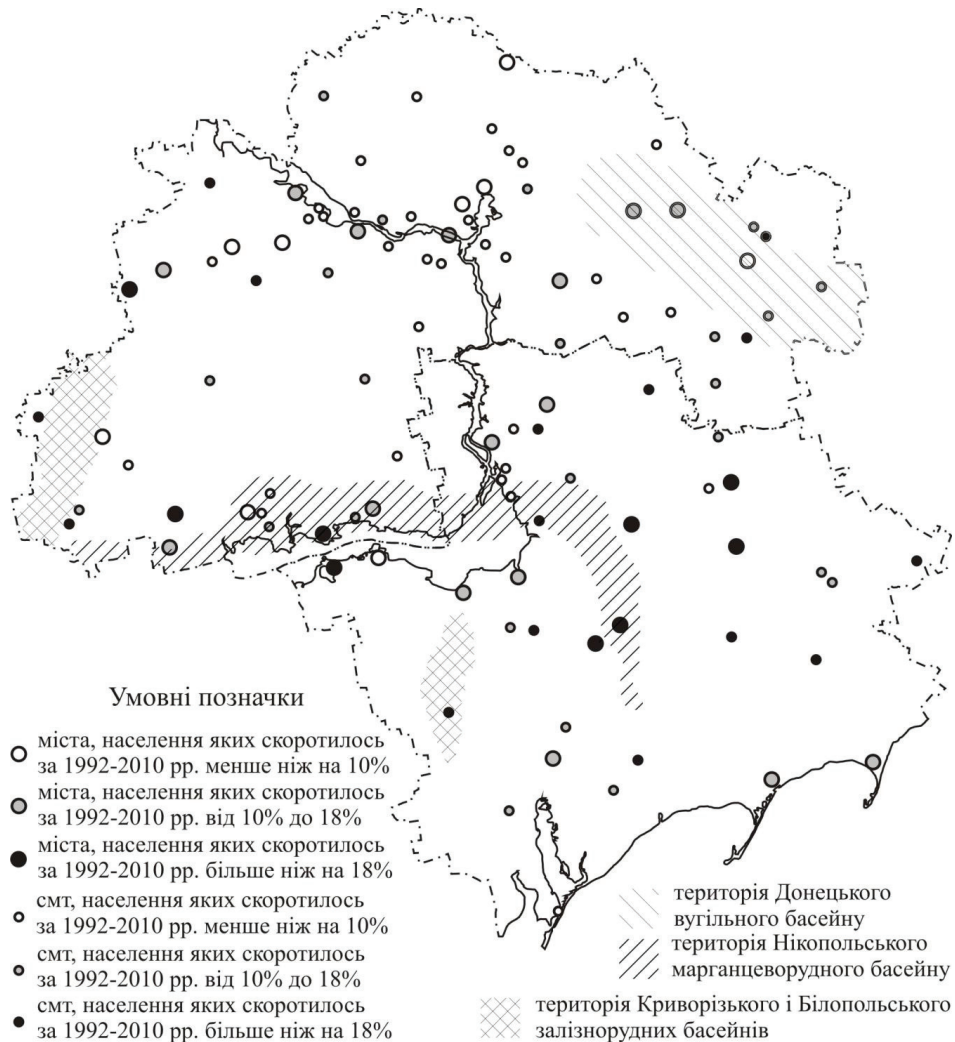

Рис. 5. Схема розташування міських поселень (міст і смт) з різною демографічною ситуацією на території Дніпропетровської та Запорізької областей (розраховано за [11])

половини міст і смт зі складною демографічною ситуацією розташовані на території вугільного, а також залізно-та марганцеворудних басейнів і мають гірничодобувну спеціалізацію. У Запорізькій області ця залежність виражена значно слабкіше, зокрема, такими поселеннями, як Дніпрорудне і Токмак.

Більшість міських поселень цієї області зі складною демографічною ситуацією, на відміну від Дніпропетровської, не мають розвиненої промисловості.

Одним з основних показників розвитку міста виступає саме чисельність населення, як відображення привабливості того чи іншого населеного пункту для проживання в ньому людей [7]. З цієї точки зору слід констатувати, що міські поселення Дніпропетровської й, особливо, Запорізької областей залишаються досить привабливими, незважаючи на несприятливі екологічні умови.

Головним фактором такої привабливості виступає економічний: значний розвиток машинобудування та чорної металургії, що стала в регіоні профільною комплексоутворювальною галуззю. Тут розташовано 14 металургійних заводів із 32 в Україні, які виробляють близько 50 % виробництва чорних металів: до Дніпровського металургійного вузла належать металургійні заводи Дніпропетровська (4), Дніпродзержинська та Новомосковська, до Запорізького металургійного вузла належать металургійний завод повного циклу «Запоріжсталь», електросталеплавильний завод «Дніпросталь» і феросплавний завод; до Криворізького металургійного вузла належать найбільші в Україні кар'єри, шахти, 5 гірничозбагачувальних комбінатів, металургійний завод, трубопрокатний і феросплавний заводи Нікополя та його марганцева промисловість. Проте традиційні для регіону галузі промисловості – гірничодобувна та металургійна – далекі від принципів сталого розвитку, адже орієнтовані на великі обсяги споживання невідновних власне українських ресурсів – вугілля та залізної руди, а понад 80 % їх кінцевого продукту йде на експорт [12]. Регіону ж залишаються забруднене повітря та водні ресурси, великі площі порушених територій – ще одного невідновного і, мабуть, найціннішого ресурсу [13]. Невисокою залишається і продуктивність праці у чорній металургії. У результаті низького технологічного рівня виробництва на металургійних підприємствах на виробництво однієї тонни сталі в Україні витрачають 52,8 людино-години, тоді як у Росії цей показник становить 38,1, у Німеччині — 16,8 [14]. Зрозуміло, що неминучим наслідком модернізації металургійної галузі промисловості стане подальше скорочення її працівників. У середньотерміновій перспективі це загрожуватиме існуванню населених пунктів з моногалузевою промисловістю.

Проведене ранжування регіонів України за екологічними та економічними показниками [15] показало, що Дніпропетровська та Запорізька області входять до числа регіонів, які характеризуються найвищими показниками економічної потужності та найнижчими значеннями асиміляційного (екологічного) потенціалу. Збалансований розвиток цих регіонів неможливий як без підвищення екологічного потенціалу (збільшення

заліснених площ, рекреаційних територій, заказників та заповідників тощо), так і без підвищення екологічності виробництва, відмови від продовження його екстенсивного розвитку. Тому можна констатувати, що існують як демографічні, так і екологічні та економічні передумови для подальшого скорочення міського населення Дніпропетровської і – частково – Запорізької областей. У першу чергу це стосується міських поселень, основу виробничої сфери яких складають гірничодобувна і, меншою мірою, металургійна промисловість. Саме для таких міст і смт є перспективою буде актуальна стратегія розвитку, орієнтована на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля.

Висновки. Проведений аналіз показав, що за період 1992 – 2010 рр. демографічні показники розглянутих областей в цілому залишалися в межах, характерних для сталого й екологічно безпечного розвитку. За ознакою темпів скорочення населення виділено три групи міських поселень (до 10 %, 10 – 18 %, понад 18 % скорочення за розглянутий період). Показана актуальність у середньотерміновій перспективі (15 – 20 років) стратегії розвитку міських поселень, орієнтованої на стабілізацію або зменшення їх території, а також ступеня антропогенного впливу на довкілля, для міст та смт цих областей, які відносяться до третьої групи, основу виробничої сфери яких складають гірничодобувна і, меншою мірою, металургійна промисловість.

Список літератури

1. Daly, Herman E. Beyond growth: the economics of sustainable development / Herman E. Daly. – Boston : Beacon Press, 1997 – 253 p.
2. Концепція сталого розвитку населених пунктів (схвалено Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року № 1359-XIV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1359-14>
3. Дмитренко А.Ю. Демографічні та екологічні передумови стратегії територіального планування в різних регіонах України / А.Ю. Дмитренко // Містобудування та територіальне планування. – 2010. – № 38. – С. 127 – 137.
4. Дьомін М.М. Актуальні проблеми теорії та методології містобудівних досліджень / М.М. Дьомін // Містобудування та територіальне планування. – 2009. – № 33. – С. 139 – 152.
5. Габрель М.М. Просторова організація містобудівних систем / М. М. Габрель; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – К. : Видавничий дім А.С.С., 2004. – 400 с.
6. Устінова І.І. Демографічні ознаки екологічно безпечного розвитку території / І. І. Устінова // Сучасні проблеми архітектури і містобудування. – № 19. – 2008. – С. 205 – 210.

7. Плешкановська А.М. Демографічні передумови реконструкції міст / А. М. Плешкановська // Містобудування та територіальне планування. – 2009. – № 33. – С. 345 – 355.
8. Сундук А.М. Природно-техногенна (екологічна) безпека Дніпропетровської області [Електронний ресурс] / А.М. Сундук // Економіка природокористування і охорони довкілля: збірник наукових праць – 2008. – С. 318 – 326. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekonpr/2008/sunduk.pdf
9. Одум Ю. Экология: в 2 т. / Ю. Одум : пер с англ. – М. : Мир, 1986. – Т.1 – 328 с.
10. Інформаційний банк даних «Статистика населення України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stat6.stat.lviv.ua/ukrcensus/Dialog/Print.asp?Matrix=000_0201&timeid=20101017411449&lang=1
11. Population statistics of Eastern Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pop-stat.mashke.org/ukraine-cities.htm>
12. Степанов В. Стальной сектор Украины / В.Степанов // Металлургическая и горнорудная промышленность.—2008.—№ 12. – С. 1–3.
13. Малахов І.М. Вплив процесів видобутку залізних руд на стан навколишнього середовища та екологічну безпеку у Криворізькому гірничовидобувному регіоні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню д-ра геол. наук : спец. 21.06.01 «Екологічна безпека» / І. М. Малахов. – К., 2006. – 38 с.
14. Голубченко А. Морфологія і генезис гірничо-металургійного комплексу України [Електронний ресурс] / А. Голубченко, В. Мазур // Дзеркало тижня – №11. – 2007. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/49532>
15. Кубатко О.В. Оцінка еколого-економічної збалансованості регіонів України [Електронний ресурс] / О.В. Кубатко // Інститут економіки та менеджменту: електронне наукове фахове видання. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_3/Kubatko_309.htm

Аннотация

В статье рассматриваются особенности демографических процессов в городских поселениях Днепропетровской и Запорожской областей, влияющие на перспективы их развития. Выявлена группа городов и пгт, для которых актуальна стратегия развития, ориентированная на стабилизацию или уменьшение их территории, а также степени антропогенного влияния на окружающую среду. Ключевые слова: степень антропогенного влияния, уменьшение, стабилизация, стратегия развития города.

Summary

Demographic processes peculiarities in the towns of Dnipropetrovsk and Zaporizhzhia regions, which have influence to its future development, have been examined in the abstract. Group of towns and town settlements, for which development strategy, orientated towards stabilization or reduce of its territory and degree of anthropogenic influence to environment, has been revealed. Key words: anthropogenic influence degree, reduce, stabilization, town development strategy.